

Gagyi Ágnes

BEÁGYAZOTT KRITIKA

A FORDULAT ÉS REFORM KONTEXTUSA

A szöveg korábbi változata „Criticism Embedded. A case study of a moment of critical political economy in Hungary” címmel elhangzott a Critical Political Economy Research Network – European Sociological Association 2012. szeptember 20–21-i konferenciáján a barcelonai Pompeu Fabra Egyetemen.

Az alábbi írás egy esettanulmányt mutat be arról, hogy a tudástermelés tartalma, intézményes beágyazottsága és felhasználása hogyan változott a rendszerváltás évei során azoknak a törésvonalaknak a mentén, amelyeket Magyarország globális beágyazottságának alakulásában jelen lapszám bevezetőjében azonosítottunk. A történet a szocialista piacgazdaság kritikájában és a rendszerváltás folyamatában jelentős szerepet (és szimbolikus pozíciót) betöltő Pénzügykutató Intézet és a hozzá kötődő ún. reformközgazdászoké.

A Pénzügykutató Intézetben kidolgozott kritikai tudás elemei a rendszerváltás során beépültek a hatalom új intézményeibe. Ebben az értelemben az intézet története ahhoz a tágabb kérdéshez kapcsolódik, hogy milyen szerepe volt/lehetett a kritikai tudástermelésnek a rendszerváltás folyamatában. Ez a kérdés gyakran szolgál politikai és emlékezet-politikai harcok eszközéül, amelyek a tudástermelés és -felhasználás rendszerszintű átalakulásának a kérdését az egyéni felelősség és morál szintjén jelenítik meg. A kérdés megfogalmazásában jelen elemzés eltávolodik azoktól a pólusoktól, amelyek a lokális értelmiség autonóm „felismerésének” vagy a külső gazdasági kényszerek pusztá hatásának tulajdonítják a rendszerváltás során kialakuló eszmerendszereket, és inkább azokhoz az elemzésekhez csatlakozik, amelyek a lokális cselekvők, a politikai/intellektuális lehetőségstruktúrák és a transznacionális struktúrák közti kapcsolódásokra figyelnek (például Szalai 1989; Böröcz 1992; Melegh 2006; Bockman és Eyal ([2002] 2014) ebben a lapszámban; Overbeek és Vliegthart 2007; Drahokoupil 2008a).

A PÉNZÜGYKUTATÁSI INTÉZET

A Pénzügykutató Intézetet 1968-ban alakították, ugyanabban az évben, amikor az új gazdasági mechanizmust bevezették Magyarországon. Az új gazdasági mechanizmus célja az volt, hogy piaci elemek bevezetésével javítsa a szocialista gazdaság hatékonyságát, felváltva a kötelező tervmutatókat a vállalatok közötti korlátozott verseny és árliberalizáció mechanizmusaival. A reform része volt az a törekvés, hogy a gazdaságpolitikai döntéseket tudományos alapra helyezték. A reform előkészítésekor az 1960-as években ezért kiépítették a közgazdasági kutatások intézményes rendszerét, amelynek része volt a Pénzügyminisztérium kutatóintézeteiként megalapított Pénzügykutató Intézet.

A minisztériumok kutatóintézeteinek egyszerre kellett tudományos kutatómunkát végezniük és az apparátus munkáját segíteniük. Emellett a megalapításukkor arra is szolgáltak, hogy munkahelyet biztosítsanak azoknak a kádereknek, akik az új mechanizmussal járó leépítések miatt elvesztették minisztériumi állásukat. A Pénzügykutató

Intézet munkatársai az 1970-es évek közepéig főleg ilyen káderek voltak, akiknek nem feltétlenül volt a kutatómunkához megfelelő képzettségük. 1973-ra a minisztérium vezetése elégedetlen lett az intézet kutatói tevékenységével. Ez egybeesett a „reformisták” és „keményvonalasok” vitájával az intézetben belül, amelyet a párt is kivizsgált, s amelynek eredményeképpen az intézetet a minisztérium és a pártszervezet kettős felügyelete alá rendelték. 1975-ben Faluvégi Lajos, aki 1973 óta volt pénzügyminiszter, úgy döntött, hogy az intézetet át kell szervezni. Az új igazgatót, Hagelmayer Istvánt, a Karl Marx Közgazdaságtudományi Egyetem pénzügytanprofesszorát bízta meg azzal, hogy töltsen fel az intézetet a gazdasági reform elméleti megalapozására képes új kutatókkal. Faluvégi a Pénzügyminisztériumban is fiatalítási hullámot indított el. Ennek eredményeképpen, miközben a többi minisztériumban a dolgozók legtöbbje az ötvenes éveiben járt, 1976-ra a pénzügy-minisztériumi káderek átlagéletkora 29 év volt, és ez az 1980-as években tovább csökkent (Pogány 1998). Ezzel az újrászervezési hullámmal kerültek a Pénzügykutatási Intézetbe azok a kutatók, akik a szocialista gazdaságot kritikusan elemző *Fordulat és reform* (1987) mögött álló reformközgazdászokként váltak ismertté. Mielőtt azonban ennek a kritikának a tartalmával foglalkozhatnánk, a Pénzügykutatási Intézet pozícióját kell megértenünk.

A Pénzügyminisztérium és az intézet átszervezésére akkor került sor, amikor az 1968-as reformfolyamat megtorpant. Az új káderek felvétele és a kutatóintézet szakmai kompetenciájának erősítése is a reform második hullámának előkészítését szolgálta. A gazdaságpolitikai intézmények közül a Pénzügyminisztérium volt a reform egyik legerősebb bástyája, mivel a nemzetgazdaság egészét érintő kérdésekkel foglalkozott, és működését kevésbé befolyásolták az egyes gazdasági területek szereplőinek részérdekei, különösen azok az iparági lobbicsoportok, amelyek az 1968-as reform visszaszorításáért dolgoztak. Ezek a csoportok a nagyvállalatok és kormányzati szereplők koalíciójából álltak. Előbbiek a reformban foglalt nyereségességi követelmények elkerülésében, utóbbiak pedig a szabályokat kikerülő alkuk kialakításában, és ezen keresztül hatalmuk kiterjesztésében voltak érdekeltek. 1972-re ezek a csoportok sikerrel jártak a reformfolyamat megfékezésében. A hatékonysági mutatók rendszerszerű megkerülése nemzetgazdasági szinten hozzájárult ahhoz az energiapazarláshoz, a hatékonyság és innováció hiányához, amelyek később a szocialista gazdaság általános jellemzőiként lettek ismertek.

Az erre reagáló második reformhullám, ami az 1970-es évek végén kapott lendületet, két szférára koncentrált: a pénzügyi szabályozás erősítésére és a nagyvállalatok átalakítására. Ennek megfelelően a Pénzügykutatási Intézetben a kutatás és kritika két fő területe a monetarizmus és a nagyvállalatok szociológiájával foglalkozó institucionalizmus lett. Kutatómunkájuk mellett az intézet munkatársai a reform előkészítésén is dolgoztak. A kutatók nézetei és a reformmal kapcsolatos hivatalos álláspont néha természetes módon

konfliktusba került egymással. Ennek ellenére a szocialista gazdaság így kialakult kritikája mindig is szorosan összefüggött a kutatóintézet reformfolyamaton belül elfoglalt pozíciójával.

MONETARISTÁK A PÉNZÜGYKUTATÁSI INTÉZETBEN

A személyi cserék utolsó hullámával az 1970-es években olyan frissen diplomázott fiatalok kerültek az intézetbe, mint Surányi György, Asztalos László és Bokros Lajos. Ez a csoport, a „pénzügyes fiúk” hozták be az intézetbe a nyugati monetarizmust. Friedmanra és Hayekre hivatkozva amellet érveltek, hogy a gazdasági visszaesésből csak teljes liberalizációval és pénzügyi szigorral lehet kikerülni (például Rikardó 1988). Az, hogy ezt az álláspontot képviselték, nem jelentette azt, hogy a rendszer ellenségeinek titulálták volna őket. Épp ellenkezőleg, ebben az időszakban a minisztérium nagyon is számított a Pénzügykutatási Intézet szakértelmére a pénzügyi reform kialakításában, és nyomást is helyezett az intézetre, hogy a reform szempontjából releváns kutatásokat végezzen. Antal László, az intézet kutatási igazgatója, aki bár az intézményesekhez tartozott, a magyar pénzügyi rendszernek is szakértője volt, a „pénzügyes fiúkat” követendő példaként állította a többi kutató elé, ők pedig nemsokára részt is vettek a reform második hullámának kidolgozásában.

A „pénzügyes fiúk” munkássága nagyban beleillik abba a narratívába, amely szerint a szocializmus kritikája legitimálta a neoliberális nézeteket, és a neoliberális képzettségű szakértők segítették a komprádor szolgáltató szektort, azaz Drahoukoupil (2008b) meghatározása szerint azokat a csoportokat, amelyek hazai szereplőkként operálva a transznacionális tőke érdekeit a helyi gazdasági és politikai érdekérvényesítés taktikai szintjére fordították le. Ezek a kutatók a komprádor szolgáltató szektorra jellemző karrierutakat jártak be, váltogatva a vezetői és tanácsadói beosztásokat az állami és az üzleti szférában. Surányi György már 1990-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke, Bokros Lajos pedig 1995-ben pénzügyminiszter lett. Az viszont, hogy a kutatóintézetben eltöltött éveik alatt és 1987 után bekerültek az adminisztráció munkájába, nem kizárólag a saját kritikai ágenciájuknak, és nem is csak a külföldi nyomásnak volt köszönhető. Hogy ezt további kontextusba helyezzük, meg kell vizsgálnunk az intézet másik fő kutatási irányának és résztvevőinek tevékenységét is.

INTÉZMÉNYI KRITIKA A PÉNZÜGYKUTATÁSI INTÉZETBEN

Az institucionalista kutatás a Pénzügykutató Intézetben az első átszervezési hullámmal kezdődött, nem sokkal a „pénzügyes fiúk” érkezése előtt. Antal László 1977-ben került az intézetbe, miután 1968 óta tanácsadóként dolgozott a minisztériumban. Az intézetben az apparátusban szerzett tapasztalatait felhasználva kezdte vizsgálni a reformfolyamat hiányosságait. 1979-ben jelent meg nagy hatású *Fejődés, kitérővel* című tanulmánya (Antal 1979), és az abban alkalmazott megközelítés megalapozta a Pénzügykutató Intézet intézményi közgazdászainak későbbi munkáját.

A tanulmány állítása szerint a reformfolyamat sikere vagy kudarca nem az „ár- és szabályozási rendszer formális elemeitől” – vagyis a monetáris szabályozástól, bár ezt a kifejezést ekkor még kerültkék a szocialista közgazdászok – és nem is a gazdaságpolitika egyes lépéseitől, hanem a gazdasági kormányzat és a vállalati szervezet közötti kapcsolatokról függ. Antal szerint a korábbi közvetlen utasításos rendszer alkuviszonyokat alakított ki a nagyvállalatok és a kormányzó szervek között, amelyeket az 1968-as reform változatlanul meghagyott. Ezeken a kapcsolatokon keresztül az elég nagy és fontos vállalatok ki tudták alkudni, hogy ne kelljen megfelelniük a reform decentralizációt, versenyt és nyereségességet ösztönző elvárásainak.

„Ezekből a gyakorlati tapasztalatokból az szűrhető le és igényel magyarázatot, hogy a decentralizált gazdasági mechanizmus kibontakozásának folyamata igen rövid idő alatt lelassult, majd a 70-es évek elején – tehát a világ gazdaságban bekövetkező fordulatot évekkel megelőzve – megtorpant. Később visszalépésekre is sor került. Az elvileg helyes, optimális ... stb. stb. általános szabályozókhoz fokozottan »rulírozó« egyedi beavatkozások tömege, testhezálló ügyintézés rendelődött. A fontosnak minősülő vállalatok felmentést kaptak a szabályozó módosítások számukra kedvezőtlen konzekvenciái alól stb. Így az általános érvényű szabályozók, árak önmagukban »igen jók« is lehettek volna, csak éppen nem szabályoztak” (Antal 1979: 14).

Antal másik állítása, hogy az 1970-es évek második felében a reform által előírt szabályozást és ösztönzőket megkerülő egyedi alkuk fokozatosan a „szabályozók megosztásának” mechanizmusává formalizálódtak.

„A szabályozás és az ösztönzők könnyen változtatható és a vállalati törekvéseket szinte meghatározni látszó előírásai ehhez a kapcsolatrendszerhez képest nem jelentéktelen, de feltétlenül másodlagos szerepet töltenek be a vállalati érdekeltség,

érdekérvényesítés befolyásolásában. A tipikusan piaci döntésekben – még azokban az esetekben is, amikor az irányítószervek közvetlenül nem befolyásolják a vállalatokat – erősen hat a vállalati mérlegelésre az, hogy a tervezett döntés hogyan befolyásolja az irányítószervekkel szembeni alkupozíciójukat: kiváltja-e [...] a társadalmi politikai szervek ellenzését, továbbra is dokumentálható marad-e, hogy a belföldi termelés olcsóbb, mint a helyettesítő import, s mindezek alapján csökkennek-e ezáltal a központi fejlesztési források megszerzésének esélyei” (i. m.: 25).

„De ha a szabályozók lebontása már megkezdődött, akkor a helyzet tartóssá válásához hozzájárul a funkcionális szervek irányítási pozíciójuk megtartásához fűződő érdeke is. Amikor az egyedi eszközök határozzák meg a gazdálkodás feltételeit, akkor valós irányítószerepe csak annak van, aki ebben az elosztásban valamilyen formájában részt vesz, méginkább (sic!) ha irányítja azt” (i. m.: 97).

„A kialakult helyzetet végül is az jellemzi, hogy gondosan ügyelve a decentralizált irányítási rendszer játékszabályainak fenntartására, valójában egy nehézkes, a jövődelmezőségi mutatók nyelvére lefordított indirekt eszközökkel végrehajtott feladat és forráslebontási rendszer funkcionál, de a tervutasításos rendszer egyértelmű döntési hierarchiája nélkül, kibővített szereplőgárdával” (i. m.: 97–98).

Antal ebből azt a következtetést vonta le, hogy amíg a rendkívüli szabályozás lehetősége uralja a vállalatok döntéshozatali környezetét, „addig – szándékától, szemléletétől, meggyőződésétől függetlenül – a gazdasági döntés-előkészítés (sic!) valamennyi résztvevőjének igazodnia kell (és érdeke is igazodni) a kialakult játékszabályokhoz ahhoz a szerepkörhöz, amely az intézményesült szabályozóalkuban számára objektíve adódik” (i. m.: 106). Ennek megfelelően azt javasolta, hogy a szabályozói rendszer egyes elemeinek javíthatása helyett a gazdaságot és a szabályozást összekötő intézményi rendszer radikális átalakításának kellene nekilátni.

Szeretném felhívni a figyelmet Antal megközelítésének néhány jellegzetességére, mielőtt rátérnék a többi Pénzügykutatási Intézetben folytatott kutatásra gyakorolt hatására. Egyrészt Antal az 1970-es évek válságát megelőző új gazdasági mechanizmus rendszerszintű problémáiról beszél. Kiemeli, hogy a negatív hatások már a válság előtt megjelentek, és hogy „a külpiazi változások az adott gazdasági struktúra, az adott műszaki fejlesztési szint, az adott gazdasági mechanizmus, az adott gazdaságpolitikai magatartás, a hatékonysággal kapcsolatos ismert problémák mellett jelentkeznek csupán kívülről jött befolyásolhatatlan adottságként” (i. m.: 69–70). Másrészt az új gazdasági mechanizmussal szembeni kritikáját nem köti ahhoz az érveléshez, amely szerint a válság a szocialista rendszer alsóbbrendűségét bizonyítaná a szabadpiaci rendszerhez képest. A radikális

piacosításként értelmezett reform és a Nyugat felé való nyitás szükségességét később gyakran a szocialista mechanizmusoknak tulajdonított válságra való hivatkozással támasztották alá. Ezt az érvelést a Pénzügykutató Intézet reformközgazdászai is gyakran alkalmazták, néha politikai okokból el is túlozva a válság jelentette fenyegetést. Antal azonban egy olyan institucionalista kritikáját nyújtja a szocialista piacgazdaságnak, amely nem a kapitalizmus felsőbbrendűségéből indul ki.

Érdemes kitérni Antal megközelítéseinek elméleti következtetéseire is. Amikor a reformfolyamat korábbi korrekciós kísérleteit kritizálja, Antal egyrészt a „szabályozás illúziójáról”, másrészt az elkülönült reformlépések rövidlátó jellegéről beszél.

„Az ideális modellből és a konkrét célokat kiszolgáló ösztönzők szükség szerint változtatható rendszeréből kiinduló gazdaságirányítási felfogások ugyan homlokegyenest ellenkezőek, mégis valahol mélyen ugyanarra a hibára vezethetők vissza. A következetes központ és a mindenkor tervcéloknak megfelelően alakítható vállalati érdekek egyaránt egy – némi túlzással – társadalom- és politikamentes gazdaságképre és a gazdasági társadalmi folyamatokat elérendő állapotok sorozatára szétbomló gondolkodásmódra vezethetők vissza” (i. m.: 11–12). Ehelyett Antal a gazdasági mechanizmus olyan értelmezését ajánlja, amely nemcsak a gazdasági szabályozás rendszerét, de a döntéshozatal különböző szintjeit és a kormányzó szervek és a vállalatok közötti interakciókat és a „döntési lehetőségek döntési szintek közötti valószínűségi (tehát nem feltétlenül az érvényes jogi szabályozásnak megfelelő) megoszlását, a vállalaton belüli irányítási-érdekeltségi feltételeket s mindezek háttérében az érdekek- és hatalmi viszonyok meghatározott rendszerét” is magában foglalja (i. m.: 16).

Antal szerint a „gazdasági mechanizmus” így több mint a gazdaság szabályozása, mivel ez utóbbi az olyan tényezőkre korlátozódik, amelyeket a központból tudatosan lehet irányítani. A gazdasági szabályozás a gazdaságpolitikát meg tudja határozni, a gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus között viszont interaktív kapcsolat áll fenn. A gazdaságpolitika megalkotása ugyanis már az érdekegyeztetés részét képezi, és így maga is a gazdasági mechanizmus terméke. A gazdaságpolitika, amely állítólag az egész társadalom érdekeit szolgálja, már maga is részérdekek konfliktusának és harmonizációjának eredménye. „A tervezés nem csak előre elgondolása egy folyamatnak és központi viselkedési szabálynak, hanem a gazdasági élet szereplői közötti viszonyt is kifejez, amennyiben az erőforrások elosztási mechanizmusának része” (i. m.: 22).

A fenti általános állításoknak nyilvánvalóan nem az a céljuk, hogy a gazdasági élet általános szabályait leírják, hanem annak tömör és absztrakt megnyilvánulásai, ahogy Antal az 1970-es évek Magyarországnak új gazdasági mechanizmusát értelmezte. Itt

most nincs terünk arra, hogy ezt összehasonlítsuk azzal a liberális kritikával, amely leg-tisztábbban Kornai János *A hiány* című művében jelenik meg (1980), azt azonban érdemes kiemelni, hogy a gyakorlat szintjén Antal diagnózisa és a liberális kritika más megoldások-hoz vezet. Az állami beavatkozás okozta piactorzítás helyett Antal szerint a magyar gaz-daság fő problémája a nagyvállalatok és a kormányzati szervek között kialakuló alkuviszo-nyokból fakad. Nem a szabad piac elméleti keretét alkalmazza a torzítások felméréséhez, hanem a gazdasági eredményeket meghatározó érdekviszonyok komplex terét vázolja fel. Ennek a térnek pedig az egyik fontos tulajdonsága a benne megjelenő hatalom mennyi-sége, ahogy ezt Antal magyarázatában nyilvánvalóvá tette, és amire még jelen írás is visz-szatér.

Antal László nem egyedül képviselte azt a nézetet, hogy a nagyvállalatok kulcs-fontosságú szerepet töltenek be az új gazdasági mechanizmus dinamikájában. Miután 1971-ben megvédte a befektetési piac új fejlődésének ellentmondásaival foglalkozó diplo-mamunkáját, 1976-tól Szalai Erzsébet kutatások sorát vezette a hét legnagyobb feldolgo-zóipari vállalat beruházásairól. Az ezeket összegző könyvében a nagyvállalatok új gazda-sági mechanizmusban betöltött szerepéről Antal nézeteihez nagyon hasonló következte-tésekre jutott (Szalai 1981).

Voszka Éva és Lengyel László 1978-ban a vállalati szervezet és a vállalatok növeke-dése közötti kapcsolatot vizsgálták. 1977-ben egy Lengyel László vezette munkacsoport egy többéves és széles körű kutatásba kezdett a Magyar Hajó- és Darugyárban, amely-nek eredményét 1984-ben két kötetben publikálták (Csanádi et al. 1984). Az évtized végén Voszka Éva a kohó- és gépipari vállalatok szervezeti változásaival, 1982-től a gazdasági kor-mányzati szervek döntéshozatali mechanizmusának szociológiai elemzésével foglalkozott (Voszka 1984, 1988). Csanádi Mária az 1970-es évek végén szintén a vállalati méret, a nyere-ségesség és az állami támogatások eloszlása közötti kapcsolatot vizsgálta az 1968 és 1980 közötti időszakban (Csanádi 1980). Későbbi kutatásaiban az állami apparátus és a gazda-sági döntéshozók viszonyának formális elméletét is megalkotta, amit 1995-ben publikált (Csanádi 1995, lásd még uő 2002, 2008).

Szalai Erzsébet is folytatta a csoportra jellemző, az intézményi viszonyokkal foglal-kozó empirikus munkát, amelyet 1989-ben foglalt össze (Szalai 1989). *Gazdasági mecha-nizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek* című könyve, amely az 1970-es évek köze-pétől az 1980-as évek második harmadáig terjedő kutatási anyagból táplálkozik, a nagy-vállalati érdekek és nyomásgyakorlás, illetve a reformtörekvések változó intenzitása közötti dinamikus kapcsolatot mutatja be. Ebben az elemzést a társadalmi érdekek és hatalmi viszonyok politikai nyelvére fordította le. Állítása szerint az 1968-as reformfolyamatnak az 1980-as évek második felében bekövetkező válságát az érdekharmozáció válságaként kell értelmeznünk: a mechanizmus nem volt képes integrálni a társadalomban megjelenő

részérdekeket, az integrációs folyamatot ugyanis szisztematikusan megzavarta a nagyvállalatok és a kormányzat között kialakult alkuviszony.

Az intézet tagjainak szakmai fejlődését és karrierjét itt nem tárgyalhatjuk tovább, az azonban ebből a felsorolásból is látható, hogy Antal elképzelései táptalajra találtak egy élénk intellektuális párbeszéd és empirikus kutatás jellemezte közösségben, amelyben nagy hangsúlyt kapott az érdekviszonyok szociológiai elemzése. A következő idézet, amelyben Csanádi Mária beszél saját intellektuális fejlődéséről a Pénzügykutatási Intézetben, jól mutatja a különbségeket a csoport nézetei és a szocialista piacgazdaság szabadpiaci alapú kritikája között.

„Én úgy találtam ki a témámat, hogy azt hiszem, Kollarikkal beszélgettem éppen valamiért – ő a Pénzügyminisztériumban volt –, és ő mondta, hogy érdemes a támogatásokkal foglalkozni, mert ez elég problematikus dolog. [...] Az alapvető probléma a szakértők szerint az volt a támogatásokkal, hogy torzítják az árakat, torzítják a nyereséget, torzítják a magatartást, és ezért az egész piacot torzítják. Ezt próbáltam nézegetni a számok alapján. [...] amikor elkezdtem nézegetni a támogatások adatait, és rájöttem, hogy azok nem elégségesek, hanem el kell kezdeni interjúzni, hogy tulajdonképpen hogy is van ez az egész. Mert miután az árak mesterségesek, benne vannak a támogatások, egyáltalán nem érdemes úgy számolni a dolgokat, hogy milyen hatékonyságúak a vállalatok meg hogy mit torzítanak, hanem inkább meg kellene nézni, kik azok, akik a támogatást kapják. Tehát rájöttem arra, hogy nem az úgynevezett piacot kell nézni, ami abban az időben egyáltalán nem volt piaci, hanem az elosztást kell nézni, és az elosztáson belül azt, hogy kik azok, akik érdeket tudnak érvényesíteni, kik nem, kik azok, akik elosztanak, hogy eközben milyen kapcsolatok jönnek létre, mik az elosztási szempontok, stb. Ezek számomra nagyon fontos lépések voltak, ez volt a megalapozása annak, hogy úgy gondolom, végül megtaláltam a pártállami struktúrát – a függőségen és az érdekérvényesítési viszonyokon alapuló, kialakult struktúrát – és magatartásmotívumokat, amelyek a rendszert összetartották, illetve biztosították az újratermelését. És arra is csak így lehetett rájönni, hogy miből alakultak ki a rendszer csapdái” (Csanádi 2008: 293–296).

FORDULAT ÉS REFORM: A KRITIKA PILLANATA

Az 1970-es évek végére megindultak a reform második hullámának előkészületei, amelyben a Pénzügykutatási Intézet tagjai is részt vettek. 1982-ben létrejött egy szakértői

csoport, amelynek az volt a feladata, hogy javaslatokat tegyen a tulajdonviszonyok átalakítására. Az intézetből Antal László, Lengyel László, Kopátsy Sándor és Matolcsy György dolgozott ebben a csoportban. 1982-ben reformbizottságokat alakítottak ki, hogy azok kidolgozzák a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének terveit különböző részterületeken. Az intézet tagjai különösen két ilyen bizottságban voltak aktívak. Asztalos László és Bokros Lajos a bankreformbizottságban dolgoztak, amelynek titkára Surányi György volt. Ez a bizottság a Nemzeti Bank vezetőinek tiltakozása ellenére egy kettős bankrendszer kialakítását javasolta, amely 1987-ben került bevezetésre. A másik bizottság a vállalatok szervezeti átalakításával foglalkozott, és a vállalati autonómia és a kormányzattól való függetlenség növelését, valamint a tulajdonviszonyok átalakítását javasolta. Ezt a bizottságot a Pénzügykutatási Intézet institutionalistái határozták meg, a munkában Antal László, Voszka Éva, Lengyel László és Matolcsy György vettek részt, a bizottság vezetője pedig Csillag István volt.

A késő 1970-es és korai 1980-as évek voltak a Pénzügykutatási Intézet legtermékenyebb évei. A kutatók kiváló feltételek mellett dolgozhattak, és remélhették, hogy munkájuk eredménye befolyással lehet a gazdaságpolitika alakulására is. A kutatásokban segítették őket az intézetben tartott viták és az államapparátusban szerzett tapasztalat. Erős munkakapcsolatot áptak a Pénzügyminisztérium átszervezésekor odakerült fiatal káderekkel is. A fiatal kádereket és kutatókat a munkakapcsolaton kívül a KISZ minisztériumi tagozata is összekötötte, amely teret és nyilvánosságot kínált arra, hogy a fiatal szakemberek a reformfolyamatról vitakozzanak. A Pénzügykutatási Intézet munkatársai emellett az egész országot bejárták, hogy a KISZ által szervezett vitaesteken előadják a diagnózisukat. Egy ilyen KISZ-es program keretében – amely a Kreatív Ifjúság nevet viselte – mutatta be többek között Matolcsy György, Lengyel László és Szalai Erzsébet a *Viták a gazdasági mechanizmus reformjáról* című anyagot 1981-ben.¹ Ez volt az első alkalom, hogy az intézet munkatársainak véleménye politikai hullámokat vert a miatt a javaslat miatt, hogy Magyarország távolodjon el a KGST-től. Az ügyet a pártban elsímították, mondván, hogy a dokumentum csak egy vitaanyag az ifjúsági szervezeten belül.

1985-re bebizonyosodott, hogy a Pénzügykutatási Intézet munkatársainak reményei a reformról szertefoszlottak: a vállalati lobbizás újabb hulláma megerősödött a reformtervekkel szemben, a reform pedig, ami az alkudozás végén megszületett, az adott körülmények közötti gazdasági gyorsítást írta elő, intézményi átalakítás nélkül. Az intézet kutatói, monetaristák és institutionalisták egyaránt, úgy tartották, hogy ez a folyamat gazdasági katasztrófába vezet majd a súlyosan eladósodott országot.

1 A Pénzügyminisztérium KISZ kiadásában jelent meg 1981 novemberében. További részletekért lásd: *Fordulat és reform* (1987: 136–137).

Ekkorra már a Pénzügykutató Intézet munkatársai felvették a kapcsolatot a kialakulófélben lévő demokratikus ellenzékkel, néhány írásuk szamizdat folyóiratokban is megjelent, Antal László, Lengyel László és Szalai Erzsébet pedig részt vettek az 1985 nyarán rendezett monori találkozón. Antal, Lengyel és Szalai nem egyedülálló szakértőkként, hanem a Pénzügykutató Intézetnél végzett munkájukon alapuló csoportidentitás hordozóiként vettek részt a demokratikus ellenzék találkozóján mint „reformközgazdászok”.

A második reformhullám megakadása és a monori ellenzéki találkozó élménye arra ösztönözte az intézet közgazdászait, hogy írásban foglalják össze az ország helyzetéről alkotott álláspontjukat. Kollektív írásba kezdtek, amelyben szerzőként és véleményezőként nemcsak ők, hanem más kutatóintézetek és az államapparátus munkatársai is részt vettek. A végeredmény, a *Fordulat és reform* – amelyet Antal László, Csillag István, Lengyel László és Matolcsy György szerkesztett – nem tudományos műnek készült, hanem a szerzőknek a reform állásával kapcsolatos véleményét volt hivatott tükrözni. Ezzel megszilárdult a szakmai véleményét politikai állásfoglalásként hangoztató gazdasági szakember – a reformközgazdász – szerepe mint közéleti szereplőé, aki később a rendszerváltás egyik fontos figurájaként lett ismert.

A *Fordulat és reform* nem új tudományos eredményeket tartalmazott, hanem azokat a következtetéseket mutatta be, amelyekre a reform kidolgozásában részt vevő kutatók 1985-re jutottak. Magán hordozva a szerzők különböző nézeteit, a dokumentum egyaránt kiállt a monetáris szigor, illetve a vállalatok és az állam viszonyának és az újraelosztási mechanizmusok átalakításának szükségessége mellett. Politikai szempontból a legfontosabb következtetése az volt, hogy a részleges reformok nem tudják megmenteni az országot a gazdasági válságtól, a szükséges lépésekhez át kell alakítani az állami vezetés és a gazdasági vezetők között fennálló viszonyt. Ezt a következtetést az intézményi és a monetarista érvelés is alátámasztotta.

A *Fordulat és reform* politikai jelentősége nem az állítások újdonságából vagy radikális jellegéből következett, hanem a dokumentum pozíciójából. Az előkészítést belső viták kísérték arról, hogy a *Fordulat és reform* a párt vezetéséhez, vagy a nyilvánossághoz szóljon. A szerkesztők felkeresték a reformista pártvezetőket még azelőtt, hogy a dokumentum elkészült volna, egyrészt azért, hogy politikai védelmet kérjenek, másrészt abban reménykedve, hogy így a véleményük befolyást szerezhet a párton belüli hatalmi harcokban. Emellett azonban a *Fordulat és reformot* ki is szívárogtatták, és hazai és nemzetközi nyilvánosságot is kapott.

A párt Gazdasági Bizottsága 1987 márciusában megvitatta a dokumentumot. Záró nyilatkozatában elfogadta a dokumentum értékelését az ország gazdasági helyzetéről, de kitartott amellett, hogy az abban sürgetett reformok mellett szükség van a gazdaság felpörgetésére is. A nyilatkozat elutasította a monetáris szigor kizárólagosságáról

szóló érvelést, amely a gazdasági bizottság szerint túlságosan leegyszerűsíti a helyzetet, és hangsúlyozta, hogy a monetáris lépések mellett szükség van az állami irányításra és a pártra a gazdasági reform hatékony véghezviteléhez. A *Fordulat és reform* rövidített verziója – a gazdasági bizottság nyilatkozatával együtt – végül megjelenhetett a *Közgazdasági Szemlé*ben, a teljes verzió pedig még ugyanabban az évben megjelent a *Medvetánc* hasábjain is (Pogány 1998: 48–60).

1987 májusában az újonnan kinevezett pénzügyminiszter, Medgyessy Péter közölte a Pénzügykutatási Intézet vezetőjével, hogy az intézetet bezárják. Ennek pontos oka a mai napig ismeretlen, de sokan vélekedtek úgy, hogy a *Fordulat és reform* keltette politikai hullámok lehetnek a háttérben (Farkas 2008). Medgyessy az államapparátus 1985-ös reformban előírt racionalizálásával indokolta az intézet bezárását, a pénzügyminisztériumnak ugyanis példát kell mutatnia, ha pénzügyi okokból át kell alakítani az államigazgatást (Pogány 1998: 62). Az intézetben felhalmozódott szakértői tudástól azonban nem akart megszabadulni: a Pénzügykutatási Intézetnek azt a részét, amelyik a minisztérium számára hasznos munkát végzett, meg akarta tartani, és csak azoktól a munkatársaktól akart megválni, akik a pénzügypolitika szempontjából nem végeztek nélkülözhetetlen kutatásokat. Így az intézet monetaristáinak, Bokros Lajosnak, Asztalos Lászlónak és az ekkor már a Világbank tanácsadójaként dolgozó Surányi Györgynek, valamint Antal Lászlónak munkát ajánlott a minisztériumban, amit azok el is fogadtak. Az institutionalisták nagyobbik része Pénzügykutató Rt. néven kutató- és tanácsadó céget alapított és ott dolgozott tovább, Szalai Erzsébet és Csanádi Mária pedig másik kutatóintézeteknél találtak munkát.

De hogyan hatottak ezek a változások a kutatásra? Figyelembe véve, hogy az eredeti kérdésfeltevésünk a kritika lehetőségeire és feltételeire vonatkozott, tekintsük át részletesebben a Pénzügykutatási Intézet bezárásának és kutatói szétszóródásának kontextusát.

A KRITIKAI PILLANAT KONTEXTUSA

Bár hivatalosan a reform egyik eleme, a pénzügyi racionalitás indokolta, hogy Medgyessy bezáratta az intézetet, a Pénzügykutatási Intézet felszámolása egybeesett azzal, hogy a vállalati lobbierő eluralkodott a reformtervek fölött. A gazdaság felpörgetésének új terve szembement a monetaristák érveivel és az intézményi reformjavaslatokkal is. Medgyessy felettese ekkor Grósz Károly volt, aki 1987 júliusától állt a kormány élén. Grósz az MSZMP konzervatív szárnyát képviselte, amely elfogadta, hogy a piaci nyitás szükséges, de annak a szocialista rendszer keretein belül és a párt irányítása alatt kell maradnia. Az ő miniszterelnöksége alatt vezették be a személyi jövedelemadó pénzügyi reformját, az

institucionalista pénzügykutatók által javasolt intézményi reform azonban szembement a nézeteivel, ami szerint a hatalmat a párton belül kell tartani (Matolcsy 1998: 352).

Medgyessy nemcsak a Pénzügykutatói Intézetben szüntette meg az institucionalista kutatást, de le is állította az intézményi reform folyamatát, amelyet még elődje, Hetényi István kezdett el a kutatóintézet szakértőinek segítségével. Matolcsy György, aki tagja volt annak a bizottságnak, amelyet Hetényi minisztersége alatt a nagyvállalatok szervezeti átalakításával bíztak meg, érdekes kapcsolatot vél felfedezni Medgyessy reformblokkoló szerepe és aközött, hogy az intézet személyi állományát a minisztériumba átemelt monetaristákra csökkentették:

„Túlment a működésünk azon a ponton, amit Medgyessy még be tudott vállalni. [...] Az én munkám szakmai volt, de Medgyessy nem akarta követni azt a szervezeti-intézményi reformot, amit Hetényi követett. Ő kifejezetten a pénzügyi vonalra koncentrált, adórendszer, adóreform és más ilyen jellegű témákra, és nem kellett neki igazából az a vonal, amit Csillag, Lengyel meg én vittünk. Ez a szervezeti-intézményes dolog veszélyesebb vonal volt, valljuk be. Mert itt jelent meg az érdek, a politika, a hatalom. Azt hiszem, mindkét szándék benne volt a döntésben: a politikai büntetés és a megelőzés szándéka, és a személyes törekvés Medgyessy részéről, hogy neki legyen a minisztériumban egy kis csapata pénzügyesekből” (Matolcsy 1998: 353–354).

Ha figyelmesen olvassuk az intézet institucionalistáinak írásait, Matolcsy célzása az intézményi-szervezeti reformban rejlő érdekekre, politikára és hatalomra nem lesznek meglepőek. Azt is mondhatnánk, hogy az intézet bezárása igazolja az institucionalisták diagnózisát a vállalati-kormányzati kapcsolatok súlyáról a pártállam hatalmi struktúrájában, hiszen a reform visszaszorulásakor őket elhallgattatták, míg a monetaristákat nem. Az institucionalista kritika feltételeivel kapcsolatban azonban a történetnek további következményei vannak.

Nem sokkal az intézet bezárása után Lengyel László, Csillag István és Matolcsy György belevágtak egy új kutatócég, a Pénzügykutató Rt. megalapításába. A terv az volt, hogy az intézet munkatársai folytatják azt a kutatást, amit a minisztérium megbízásából elkezdtek, ehhez az anyagi feltételeket pedig az államapparátusnak és a magánszektornak nyújtott tanácsadásból teremtik majd elő. A cég üzleti tevékenysége azonban túlnőtt ezen. Amikor a Pénzügykutatói Intézetet 1987-ben a megszorításokra hivatkozva bezárták, annak éves költségvetésére 3 millió forintot költöttek az államkasszából. A Pénzügykutató Rt. viszont 1989-re 160 millió forinttal gazdálkodhatott (Polgár 1998: 394). Honnan jött ez a pénz?

Hogy megértsük a Pénzügykutató Rt. gyors piaci felemelkedését, figyelembe kell vennünk az alapítók korábbi pozícióit. Az 1985-ös reform előkészítése közben az államapparátus tagjai és a kutatóintézeti szakértők is nyújtottak tanácsokat vállalatvezetőknek. Matolcsy is említi, hogy 1982–83-ban kialakult egy ilyen gyakorlat (Matolcsy 1998: 347), míg egy másik intézményi kutató, Lamberger Galina szerint „a Pénzügykutató Intézetben 1984–85 táján el lehetett kezdeni maszekolni” (Lamberger 1998: 277). A káderek és szakértők nemcsak arra használták fel a reformfolyamatról megszerzett tudást, hogy a meglévő szabályokkal kapcsolatosan adjanak tanácsokat, de aktívan segítettek is annak a folyamatnak az elindítását, amit később „spontán privatizációnak” neveztek.

A spontán privatizáció arra a folyamatra vonatkozik, amely során az állami vállalat menedzserei több kisebb céget hoztak létre a vállalaton kívül, hogy kötvényeket kibocsátva és azokkal kereskedve több lépésben ezekbe a magáncégekbe tereljék át a vállalat vagyonát. 1987 és 1990 között nagy mennyiségű állami tulajdon vándorolt így magánkézbe (lásd Stark 1990). Matolcsy György és Csillag István, ekkor a vállalatok újrászervezéséért felelős bizottság tagjai, az elsők között ismerték fel a spontán privatizáció lehetőségét.

„A Pénzügyminisztérium fiatal tisztviselői egy idő után – úgy látom, hogy 1982–1983 után – elkezdtek különböző területeken tanácsokat adni a vállalatoknak. Ebből a tanácsadó munkából született aztán például a spontán privatizáció, mert Csillag Istvánnal meg még másokkal 1985-ben kitaláltuk, hogy ha a párt és a kormány nem hajlandó holdingokat csinálni, akkor mi, persze pénzért, üzleti alapon, de átalakítunk néhány állami nagyvállalatot majdnem holdinggá. Ezt vagyonkezelő központnak hívtuk. A Medicor volt az első fecske, aztán a Budaflax a második. Azt mondtuk, hogy maguknak van tíz gyáregységük és van egy központjuk. A gyáregységeknek semmi befolyásuk nincs az ügyekre – majdnem úgy, mint az országban. A központban itt ül a vezérigazgató és mindent eldönthet. Most fordítsunk egy kicsit a dolgon, és a tíz gyáregység is kapjon mindenféle döntési jogosítványt, és felelős legyen, és ezt hívjuk vagyonkezelő központnak. Szóval Csillaggal megpróbáltuk ilyen aknamunkákkal fellazítani a nagyvállalati szervezetet, s ebből jött ki a spontán privatizáció, ami egy ideig szerintem nagyon pozitív folyamat volt. [...] Ez körülbelül 1986-ban indult, 1987-től már legális is volt, mert akkor jött a Sárközy-féle társasági törvény – korábban az 1875-ös kereskedelmi törvény alapján csináltuk, mert szerencsére Csillag a könyvtárban megtalálta ezt a régi vastag könyvet, és azt mondta, hogy ohó, apukám, ez a törvény még érvényben van. Senki nem hitte el neki, de amikor Sárközy azt mondta, hogy érvényben van, akkor úgy láttuk, hogy ennek alapján megcsinálhatjuk az első néhány aknamunkát. S aztán persze behozta a társasági törvényt, ami már sokkal jobb helyzetet eredményezett” (Matolcsy 1998: 347).

Matolcsy és Csillag ezt a vállalatvezetőkől és államigazgatási kapcsolatokból álló hálózatot vitték magukkal a Pénzügykutató Rt.-be is. Az új kutatócég sikeres indulását azonban a Pénzügyminisztérium felsőbb szintjeiről is biztosították. Matolcsy visszaemlékszik, hogy még mialatt ő a minisztériumban dolgozott, megkérte egy főosztályvezető barátját, írjon levelet az állami vállalatok vezetőinek, amiben arra kéri őket, hogy segítsék az intézet kutatóinak további munkáját (Matolcsy 1998: 354). Maga Medgyessy is megígérte, hogy ha az intézet munkatársai alapítanak egy kutatócéget, akkor több tanácsadói megbízást adnak nekik, mint amit még állami intézetként kaptak (Polgár 1998: 392). A kormányzat és az ipari vállalatok mellett a pénzügyi szférából is érkeztek megbízások, ez volt a bevétel harmadik forrása.

KÖVETKEZTETÉSEK: A PÉNZÜGYKUTATÁSI INTÉZET HIÁNYZÓ HAGYATÉKA

A Pénzügykutató Intézet institutionalistáinak legnagyobb része új életet kezdett az újonnan alapított kutatócégben, míg Szalai Erzsébet és Csanádi Mária, tartva attól, hogy az új cégben végzett kutatómunka függni fog az üzleti tanácsadástól, más állami kutatóintézetekben helyezkedtek el. Az intézményi kutatás túlélte az intézet bezárását az egykori tagok munkáiban: Voszka Éva és Várhegyi Éva továbbra is a privatizációról és a korrupcióról írtak a Pénzügykutató Rt. munkatársaiként, Csanádi Mária továbbfejlesztette elméletét a pártállam működéséről, Szalai Erzsébet pedig folytatta elitszociológiai kutatását a politikai és gazdasági elit szerepéről a rendszerváltásban, amelynek belső köreiből ő maga fokozatosan kiszorult (Szalai 1999). Ami viszont megszűnt a Pénzügykutató Intézet bezárásával, az a tudástermelésnek az az intézményesen pozicionált funkciója volt, ami a nyolcvanas évek institutionalista kritikáját formálta.

Ennek a pozíciónak az egyik lényeges sajátossága az volt, hogy a Pénzügykutató Intézetben mint a minisztériumhoz tartozó szervezetben, a kutatók által megfogalmazott kritikának esélye volt arra, hogy reális változásokat érjen el. Másodszor, mivel a kutatók a reform bástyájának számító minisztériumon belül dolgoztak a reform második hullámnak részletein, politikai szempontból legitim kritikát fogalmazhattak meg a vállalati-állami lobbihálózatokkal szemben. Harmadszor, mivel a reformfolyamatról volt szó, természetes volt, hogy a gazdasági kritikának politikai aspektusai is vannak. Ez a nyilvánvaló kapcsolat a közgazdasági szakértelem és a politikai álláspont között a rendszerváltás pozícióharcaiban később elhalványult.

Egy absztraktabb szinten nézve a kérdést, a Pénzügykutató Intézet pozíciója mint az ágazati minisztériumok fölött álló nemzetgazdasági reform egyik bástyájáé,

megengedte, sőt megkövetelte, hogy a kutatók a kutatás során rendszerszintű problémákat tárjanak fel és azok megoldásaira javaslatokat tegyenek. A kritikai tudástermelés számára ez a politikai érdeklődésnek és kompetenciának egy olyan hátterét biztosította, ami szertefoszlott, amikor az intézet kutatói a magáncégbe vándoroltak át.

Hátrahagyva ezt az intézményes szerepét, az intézet mint intellektuális műhely két részre bomlott: a minisztériumban dolgozó monetaristákra, akik sem szociológiai, sem politikai szempontból nem foglalkoztak a gazdasági és politikai hatalom koalícióival, és az új kutatócég dolgozóira, akik új munkahelyükön ezeknek a koalíciónak dolgozva jutottak bevételekhez. Így a rendszerváltásról szóló politikai viták legforróbb éveiben a gazdasági-politikai összefonódásokról szóló kritika éppen akkor vonódott ki a politika területéről, amikor ezek az összefonódások főszerephez jutottak a gazdasági rendszerváltás elvégzésében.

A Pénzügykutatói Intézet munkatársai által kifejlesztett intézményes kritika megjelent ugyan a kerekasztal-tárgyalásokon, de azok menetére nem gyakorolt komoly hatást. A tárgyalások során felmerült, hogy a privatizációban biztosítani kellene, hogy minden állampolgár egyenlően vehessen részt az állami tulajdon újraelosztásában, vagy hogy a munkás-önigazgatást el kellene fogadni a vállalatvezetés egyik formájaként (lásd Stark 1990). Szalai Erzsébet az 1985-ös monori találkozón és az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokon is amellett érvelt, hogy a tulajdoni reform és a gazdaság decentralizációja kéz a kézben kell hogy járjon a demokratizálódással, és a munkásoknak részt kell venniük a vállalatok újrászervezésében. Bruszt László a Pénzügykutatói Intézet anyagaira hivatkozva szintén amellett állt ki a kerekasztal-tárgyalásokon, hogy a demokratikus részvétel nélküli piacosítás társadalmi feszültségekhez és a rendszerváltás lehetséges kudarcához vezethet. Bruszt úgy tartotta, hogy társadalmi részvétel nélkül a vállalatvezetők és állami funkcionáriusok közötti hálózatokban felhalmozott politikai és gazdasági hatalom – az ő szóhasználatára szerint az oligarchia – meg tudja majd őrizni domináns szerepét (Bruszt 1995). Egyik érvnek sem volt jelentős hatása a tárgyalásokra. Visszatekintve Szalai és Bruszt úgy látják, nem azért nem hallgattak rájuk, mert mások erősebb pozíciót szereztek a vitában, hanem azért, mert a kerekasztal-tárgyalások kontextusában a gazdasági kérdések megvitatása érdemben fel sem merülhetett (Szalai 2001; Bruszt és Stark 1995). Ahogy Bruszt fogalmaz:

„Alapjában véve a magyar kontextusban az igazi tárgyalások akkor kezdődhettek meg, amikor mindkét fél felfüggesztette igényét a társadalom képviseletére. Ám akkor kit képviseltek? Ahogy folytak a tárgyalások, a válasz egyre nyilvánvalóbbá vált: egy előrevetített versenyelvű politikai mezőny leendő pártjainak képviselői ültek az asztal körül. A bizonytalanság, kiszámíthatatlanság intézményesítésére irányuló tárgyalásokkal egyidejűleg megalkották a politika új játékszabályait, melyeket párt-politikának neveztek el. A magyar kerekasztal-tárgyalásokon egy új politikai osztály

született meg. [...] Az új játékszabályokat a leginkább érdekeltek dolgozták ki – a választási versengés leendő győztesei és vesztesei. Így egyáltalán nem meglepő, hogy a magyar kerekasztal-tárgyalásokon semmilyen gazdasági egyezség nem született. A gazdasági tárgyalásokat elsorvasztotta a magyar kerekasztal azon struktúrá-
lis sajátossága, hogy a benne részt vevő felek pártok voltak, nem pedig a tőke vagy a munka szervezetei, nem vállalati tömörülések, nem munkaadói képviselői szervek és nem szakszervezetek” (Bruszt és Stark 1995: 131–132).

Miközben a politikai tárgyalásokon csend övezte a Pénzügykutató Intézet institucionalistái által korábban felvetett kérdéseket, a vállalati-állami koalíciók a gyakorlatban nagyon is aktívak voltak. A kerekasztal-tárgyalások időszaka a spontán privatizáció aranykorával esett egybe. Ahogy Bruszt László írta 1989-ben:

„A mai magyar helyzet paradoxona az, hogy miközben fokozatosan halad előre a demokráciára való átmenet, egyre nő a különböző típusú korrupciós esetek száma is. [...] Miközben a politikai rendszerváltásról, ha vontatottan is, de már elindultak a tárgyalások az ellenzékkel, a gazdaság hatalmi rendszerében, s mindenekelőtt a tulajdonosi és rendelkezési jogok újraelosztásában még az oligarchia akarata és játékszabályai az irányadók. Így válhat az apparatcsikból sok esetben entrepreneur (vállalkozó), s így lehetünk tanúi napjainkban egy új osztály, az »enter-pratcsikok« osztálya létrejöttének”(Bruszt 1995: 48–49).

Összefoglalva: a Pénzügykutató Intézetben a szocialista piacgazdaság institutionalista kritikájának egy sajátos formája jött létre a szocializmus utolsó évtizedeiben Magyarországon. Ez a kritika érintkezett, de nem volt azonos a szocialista piacgazdaság szabadpiaci alapú kritikájával, amely később a rendszerváltás és a sokkterápia legitimálásához is hozzájárult. Az elterjedt történet mögött, amely szerint a kutatóintézet reformközgazdászai szembementek a rendszerrel, és ezért az intézet bezárásával kellett bűnhődniük, a tényezőknek egy másik rendszere húzódott meg. Az intézet bezárásával az abban felhalmozódott szakértelmet úgy osztották meg, hogy az institutionalista kritika éle elveszett. A reform megtorpanásának következményeképpen a monetaristákat felkérték, hogy vigyék véghez a reform „kevésbé veszélyes” pénzügyi részét, míg az institutionalisták a Pénzügykutató Rt.-ben azoknak a koalícióknak adtak már tanácsokat, amelyeket korábban a reform hátráltatásával vádoltak. Az a kevés institutionalista kutató, aki saját döntése révén nem csatlakozott a Pénzügykutató Rt.-hez és továbbra is a koalíciók kritikáját képviselte, már nem volt abban a helyzetben, hogy befolyással legyen a rendszerváltás folyamatára és annak hegemon értelmezésére.

Ha az egyes kutatók életútját a kritika ezen intézményi történetén keresztül vizsgáljuk, azt látjuk, hogy nem a kutatók személyes jóakarata és elkötelezettsége, és nem is érveik ereje adta a Pénzügykutatási Intézet kritikai potenciálját vagy tette a *Fordulat és reformot* veszélyessé a pártvezetők szemében. A második reformhullám kidolgozásának periódusában a kutatók intellektuális teljesítményének és az intézményes hatalmi viszonyok változásának egybeesése teremtette meg a kritika lehetőségét, hogy aztán más intézményi változások véget vessenek neki. Az utólagos értelmezés számára szinte úgy tűnik, mintha a Pénzügykutatási Intézet intézményi kontextusa a kritikai ágencia egyfajta tudattalanjaként működött volna, ami a tudatos reflexió számára nem feltétlenül transzparens módon a reformhullám periódusában a társadalmi érdekharmozáció intézményi akadályainak kritikája felé irányította, majd az átalakulás éveiben az állami-vállalati koalíciók szolgálatába állította ugyanazt az intellektuális eszközrendszert.

Ha következtetést kellene levonnunk a történetből, az a különböző hatalmi viszonyok között termelt tudás más gramscianus megközelítéseishez (Gramsci 1971; Gill 1993) hasonlóan az lenne, hogy a gondolkodás autonómiája nem elegendő feltétele a kritikának: a kritika a társadalmi hatalom blokkjai közti feszültségben, ezek egymáshoz képest való mozgásának a feltételei között jön létre. A saját, jelenbeli gondolkodásunkra ugyan ezeket a kérdéseket irányíthatjuk: milyen feltételek között születik? Lehet-e befolyásunk ezekre a feltételekre?

Fordította: Csurgó Dénes

HIVATKOZOTT IRODALOM

Antal László (1979): *Fejlődés, kitérővel: A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években.*

Kézirat. Pénzügykutatási Intézet.

Bockman, Johanna – Eyal, Gil ([2002] 2014): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. In: *Fordulat*, jelen lapszám.

Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 2., No. 3.: 3–20.

Bruszt László (1995): A „funkcionális” korrupció alkonya. In: uő: *A centralizáció csapdája*. Savaria University Press: 41–49.

Burszt László – Stark, David (1995): A politikai játéktér újraformálása Magyarországon. A konfrontáció politikájától a kompetíció politikájáig. In: Bruszt László: *A centralizáció csapdája*. Savaria University Press: 87–152.

- Csanádi Mária (1980): A differenciált erőforrás-elosztás és a támogatások újratermelődésének néhány összefüggése. In: *Pénzügykutató Intézet Tanulmányai*, No. 6.
- Csanádi Mária (1995): *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Csanádi, Mária (2002): *Party-states and their Legacies in Post-communist Transformation*. Edward Elgar.
- Csanádi, Mária (2008): *Self-Consuming Evolutions: A Model on the Structure, Selfreproduction, Selfdestruction and Transformation of Party-states, tested on the Romanian, Hungarian and Chinese Cases*. (Kínaiul.) Central Party Committee Press.
- Csanádi Mária – Lamberger Galina – Lengyel László – Polgár Miklós – Szalai Erzsébet – Voszka Éva (1984): Egy nagyvállalat kapcsolatainak rendszere: Esettanulmányok a Magyar Hajó- és Darugyárról. In: *Pénzügykutató Intézet Tanulmányai*, No. 1–2.
- Drahokoupil, Jan (2008a): *Globalisation and the State in Central and Eastern Europe: The Politics of Foreign Direct Investment*. Routledge.
- Drahokoupil, Jan (2008b): The Rise of the Comprador Service Sector: The Politics of State Transformation in Central and Eastern Europe. In: *Polish Sociological Review*, Vol. 2., No. 162.: 175–189.
- Farkas Zoltán (2008): „A dolgok elrontásában világ bajnokok vagyunk.” A gazdaságpolitika négy évtizede Antal László (1943–2008) szavaival. In: *Mozgó Világ*, Vol. 34., No. 11.: 119–128.
- Fordulat és reform (1987). In: *Medvetánc*, No. 2., Melléklet: 5–163.
- Gill, Stephen (szerk.) (1993): *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*. Cambridge University Press.
- Gramsci, Antonio (1971): *Selections from the Prison Notebooks*. International Publishers.
- Kornai János (1980): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Lamberger Galina (1998): „Mi lányok inkább baráti társaságnak fogtuk fel a Pénzügykutató Intézetet...” Mihancsik Zsófia interjúja. In: *Lámpások az alagútban: Emlékek a Pénzügykutatóról*. Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt.: 271–291.
- Matolcsy György (1998): „Engem a nagy történelmi kihívások mindig elcsábítanak.” Mihancsik Zsófia interjúja. In: *Lámpások az alagútban: Emlékek a Pénzügykutatóról*. Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt.: 342–362.
- Melegh, Attila (2006): *On the East-West Slope: Globalisation, Nationalism, Racism, and Discourses on Eastern Europe*. CEU Press.
- Overbeek, Henk – Vliegthart, Arjan (2007): Corporate Governance Regulation in East Central Europe: the role of transnational forces. In: *The Transnational Politics*

- of Corporate Governance Regulation*. Szerk.: Overbeek, Henk – van Apeldoorn, Bastiaan – Nölke, Andreas. Routledge: 177–198.
- Pogány Ágnes (1998): A Pénzügykutató Intézet története. In: *Lámpások az alagútban: Emlékek a Pénzügykutatóról*. Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt.: 9–74.
- Polgár Miklós (1998): „A döntés mindenkit felháborított: először elhatároztuk, együtt maradunk...” Bossányi Katalin interjúja. In: *Lámpások az alagútban: Emlékek a Pénzügykutatóról*. Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt.: 384–395.
- Rikardó Dávid [Bokros Lajos] (1988): A Grósz-kormány gazdaságpolitikájának első fél éve. In: *Beszélő*, No. 23.
- Stark, David (1990): Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 4., No. 3.: 364–366.
- Szalai Erzsébet (1981): *Kiemelt vállalat – beruházás – érdek*. Akadémiai Kiadó.
- Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai, Erzsébet (1999): *The Hungarian Economic Elite After the Political Transition*. Research Support Scheme. Interneten: <http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001071/01/71.pdf> (Letöltve: 2014.05.27.).
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi új kapitalizmusban*. Aula.
- Voszka Éva (1984): *Érdek és kölcsönös függőség*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Voszka Éva (1988): *Reform és átszervezés a nyolcvanas években*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.